

Osobitosti fungovania cirkevnej slovančiny v nekánonických písomnostiach karpatskej proveniencie

Katarína Žeňuchová

Cirkevná slovančina ako liturgický jazyk sa podnes uplatňuje v cirkvi byzantsko-slovanského obradu na Slovensku pri slávení bohoslužobných a liturgických obradov. Bohatá cyrilská písomná kultúra, ktorá vznikala v prostredí byzantsko-slovanskej cirkvi, sa na Slovensku vyznačuje niekoľkými osobitosťami. Ide o jazyk a písmo pamiatok, ktoré je na princípe konfesionalnej príslušnosti spojené s byzantsko-slovanským obradom uplatňujúcim sa v podmienkach konfesionalnej skladby Slovenska v pravoslávnej a gréckokatolíckej cirkvi, a to medzi veriacimi slovenskej, rusínskej či ukrajinskej národnosti. Na princípe príslušnosti ku konfesii a k liturgickému obradu bez ohľadu na etnickú príslušnosť tak vznikol v slovenskom kultúrnom prostredí zaujímavý fenomén a cyrilskú písomnú kultúru vnímame ako plnohodnotnú súčasťou slovenského národného a kultúrneho kontextu.

Cyrilské rukopisné knihy, ktoré sú podľa miesta vzniku či na základe jazykových prvkov spojené so slovenským kultúrnym a religióznym prostredím, sú tematicky i žánrovo rôznorodé: tvoria ich liturgické a bohoslužobné knihy – irmologiony, apoštoláre, evanjeliáre, miney, liturgikony a iné, ale patrí k nim aj spisba neliturgického charakteru, ako sú napríklad rukopisné súbory paraliturgických piesní, výklady k evanjeliám, kázňová a katechetická tvorba, liečiteľské receptáre. Často sú to v rozličnej miere folklorizované či folklórne rozprávania, exemplá, prerozprávania apokryfických a biblických sujetov, životov svätých či rozličné etiologické legendy. Z jazykového hľadiska možno povedať, že kánonické liturgické a bohoslužobné knihy sa po stáročia nemenili, pridŕžovali sa liturgickej podoby cirkevnej slovančiny ako posvätného jazyka, jazyka liturgie, samozrejme môžeme v nich pozorovať diferencujúce známky príslušnej jazykovej redakcie cirkevnej slovenčiny.

V našom príspevku zacielime pozornosť na jazyk cyrilských písomných pamiatok neliturgického charakteru patriacich do digitalizovanej databázy Slavistického ústavu Jána Stanislava SAV.¹ Kým liturgické a bohoslužobné písomnosti

¹ O databáze cyrilských rukopisov Slavistického ústavu Jána Stanislava SAV pozri v prácach: Žeňuch, Peter – Vasiľ, Cyril: Cyrillic Manuscripts from East Slovakia. Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu / Cyrilské rukopisy z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. I. (= MBSLS I.) Roma – Bratislava – Košice: Pontificio Istituto Orientale, Slavistický kabinet SAV, Centrum spirituality Vý-

zachovávajú cirkevnoslovanskú predlohu, neliturgické texty, ako napr. kázňová a katechetická tvorba, zápisy paraliturgických piesní, administratívno-právna spisba využívali do istej miery aj cirkevnú slovančinu, ale zväčša sa v nich uplatňoval domáci, miestny ľudový jazyk, alebo aj osobitný variant jazyka, ktorý stojí medzi liturgickou cirkevnou slovančinou a miestnou podobou nárečia (niekedy sa označuje aj termínom jazyčie). K špecifikácii tzv. jazyčia v karpatskom areáli treba uviesť, že v skutočnosti išlo o zmes východoslovanských, cirkevnoslovanských a nárečových prvkov. Túto podobu písaného jazyka používanú zväčša v 19. storočí viacerí bádatelia pokladajú za pokus o vytvorenie osobitného jazyka určeného pre sféru písomnej komunikácie, ktorý predstavuje predstupeň k ustanoveniu spisovného či literárneho jazyka v karpatskom areáli. Jazyčie nebolo všeobecne akceptované a vo vedeckej literatúre 19. a 20. storočia sa o ňom viedli rozličné polemiky.² Z uvedeného vyplýva, že pre potreby písomnej komunikácie v prostredí byzantsko-slovanskej cirkvi (mimo kánonických a liturgických písomností) sa kreovala tzv. stredná podoba jazyka, ktorá stála medzi liturgickým cirkevnoslovanským a miestnym ľudovým jazykom.

Pri štúdiu rukopisnej cyrilskej kultúry vychodí, že uplatňovanie sa sakrálneho cirkevnoslovanského jazyka v okruhu neliturgických písomností má rozličné úrovne a podoby. Schematicky načrtneme podoby využívania liturgickej cirkevnej slovančiny v písomných pamiatkach neliturgického charakteru v karpatskom areáli, ako sú výklady k evanjeliám a kázňová tvorba. Sú také typy výkladov evanjeliových čítaní, kde je perikopa zapísaná v cirkevnej slovančine a viažuci sa k nej výklad zachováva takisto cirkevnoslovanský jazyk s ojedinelými prvkami miestneho jazyka. Takým je napríklad Ol'chovský rukopis z Marmarošskej stolice, ktorý obsahuje 33 evanjeliových čítaní s krátkymi výkladmi. Julian Javorský upozorňuje

chod – Západ Michala Lacka, 2003, 448 s. + 10 strán farebných obrazových príloh; Pramene byzantskej tradície na Slovensku. K výstave z príležitosti Roka kresťanskej kultúry 2010 / Sources of the Byzantine Tradition in Slovakia. An Exhibition Organized within the Year of Christian Culture 2010. Zost. Peter Žeňuch a Andrej Škoviera. Preklad do anglického jazyka Svorad Zavorský. Bratislava: Slovenský komitét slavistov, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV v spolupráci s Národným osvetovým centrom, s finančnou podporou Ministerstva kultúry Slovenskej republiky a Gréckokatolíckej eparchie v Bratislave, 2010, 73 s.; Žeňuch, Peter: Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku. Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae. Vol. IV. (= MBSLS IV.) Bratislava – Rím – Košice: Pontificio Istituto Orientale, Slavistický kabinet SAV, Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka, 2013. 482 s.

² Porovnaj Teutsch, Alexander: Das Rusinische der Ostslowakei im Kontext seiner Nachbarsprachen. Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main: P. Lang, 2001, 230 s.; Doruľa, Ján (ed.): Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodnenia po súčasnosť. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2000; Moser, Michael – Zoltán, András.: Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest, Slavische Sprachgeschichte, vol. 4. Vienna: 2008, 272 s.

len na zriedkavé vplyvy miestneho nárečia v cirkevno-slovanskom texte.³ Môžeme však pozorovať i iný spôsob jazykovej výstavby výkladov evanjelioých čítaní, v ktorých je výňatok z evanjeliového čítania napísaný v cirkevnej slovančine, a k nemu viažuci sa výklad už v ľudovom jazyku. V niektorých textoch možno nájsť i perikopu napísanú v nie kánonickej cirkevnej slovančine, ktorej jazyk zodpovedá následnému jazyku výkladu – kázne (Ladomírovské poučiteľné evanjelium zo 17. st., poučiteľné evanjelium Klimenta Bukovského z 18. st. a iné).⁴ Ide pravdepodobne o preklady textov do ľudového jazyka v záujme lepšej zrozumiteľnosti bežnému čitateľovi či poslucháčovi. V množstve výkladov k evanjeliám sa uplatňuje cirkevná slovančina iba na úrovni citátov z evanjeliového textu, zvyšný text je napísaný v niektorom z ľudových jazykov (Sokirnický zborník)⁵ používaných v prostredí východného Slovenska a pod Karpatmi s bohatým využitím cirkevno-slavizmov a inojazyčných lexém prebratých z geograficky blízkych slovanských i neslovanských jazykov (cyrilský zborník Kľúč).⁶ Využívanie cirkevno-slavizmov v textoch zapísaných v niektorom z ľudových jazykov možno zväčša posunúť na úroveň terminologickej bázy, ktorá je úzko spojená s liturgickým životom byzantsko-slovanskej cirkvi; prípadne ide o snahu autora zachovať vznešenosť a honosnosť textu. Sú to spravidla také cirkevno-slovanské lexémy, ktoré boli dobre známe a zrozumiteľné veriacim byzantsko-slovanskej cirkvi a boli živou súčasťou ich slovnej zásoby. Podobné môžeme konštatovať i o lexikálnych prevzatiach z iných geograficky príbuzných jazykov – z maďarčiny či poľštiny. Tie pri lexikálnych analýzach cyrilských pamiatok nemožno obchádzať, treba ich však vnímať ako prebraté inojazyčných elementy, ktoré boli v pôvodných živých nárečových lexikálnych systémoch udomácnené, a teda boli organickou súčasťou miestnych dialektov. Región, v ktorom vznikali a fungovali sledované cyrilské písomnosti, zahŕňa východné Slovensko, zakarpatskú oblasť dnešnej Ukrajiny a časť Haliče, je z jazykového hľadiska ale aj z hľadiska etnického zloženia veľmi rozmanitý. Práve preto nemožno obchádzať predpoklad priameho ovplyvňovania jazykových, ale aj kultúrnych systémov v sledovaných pamiatkach.

Spôsob a miera využívania liturgickej cirkevnej slovančiny v textoch neliurgického okruhu do veľkej miery závisí od ich charakteru, od funkčného vyme-

³ Яворскій, Юліанъ: Новыя рукописныя находки въ области старинной карпаторусской письменности XVI-XVIII вѣковъ. Praha: Nákladem Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi, 1931, s. 55.

⁴ О том pozri aj Žeňuch, Peter: Žeňuch, Peter: Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku, MBSLS IV., s. d., s. 99.

⁵ Яворскій, Юліанъ: Новыя рукописныя находки въ области старинной карпаторусской письменности XVI-XVIII вѣковъ, op. cit., s. 65.

⁶ Vašíčková, Svetlana: О лексических заимствованиях западнославянского происхождения в Угленском сборнике „Ключ”. In: Giger, Markus – Kosáková, Hana – Přihoda, Marek (eds.): Křižovatky Slovanů. Červený Kostelec-Praha, 2015, s. 81-93.

dzenia rukopisnej knihy, od adresáta komunikátu, od jazykového vedomia pisára – pôvodcu rkp. knihy, ale v neposlednom rade aj od predlohy, na základe ktorej vznikala. Pozorujeme i tendenciu, že čím je text folklórnejší a určený na používanie pre širší okruh čitateľov, tým viac sa jeho jazyk prispôsobuje jazykovému vedomiu bežného používateľa a je bližší miestnej nárečovej podobe. V súvislosti s ľudovosťou cyrilských písomných pamiatok treba upozorniť na skutočnosť, že do textov kázni či výkladov evanjeliových perikop boli často zakomponované folklórne či folklorizované rozprávania, exemplá, prerozprávania apokryfických a biblických sujetov, životov svätých či rozličné legendy. Nemožno však túto časť spisby ako celok presúvať do sféry folklórnej, vzhľadom na ich knižnú genézu, či už z biblickej alebo hagiografickej tradície, prípadne z knižnej stredovekej tradície. Práve tieto biblické, hagiografické do rozličnej miery folklorizované, ale aj čisto folklórne texty nám ponúkajú možnosť sledovať vzťah ľudového (profánneho) jazyka a jazyka liturgického (sakrálneho), môžeme tak sledovať na rozličných úrovniach vzťah oficiálnej kánonickej línie kresťanstva a jeho každodennej formy, vysvetliť proces folklorizácie biblických, kánonických a hagiografických paradigiem v rámci kresťanskej kultúry.

V korpuse cyrilských textov máme však i také pamiatky, ktoré môžeme zaradiť výlučne do folklórnej sféry. Ide o zápisy ľudových rozprávok, voľné folklorizované prerozprávania apokryfických a biblických sujetov, životov svätých, etiologických legiend. Z iného žánrového okruhu spomeniem aj dva cyrilské liečiteľské príručky z rokov 1790 a 1791, v ktorých sa opisujú ľudové liečiteľské praktiky *Врачъ Домашный* a *Помощникъ оу Домжвствѣ, газжвствѣ*. Z okruhu folklórnych žánrov si našu pozornosť zasluhuje i snár, súbor výkladu snov v Rakošinskom zborníku zo 17. storočia, ba dokonca v rukopise z 18. storočia, ktorý sa našiel v pozostalosti gréckokatolíckeho kňaza Jozefa Vasiľa Dubiaka, sa nachádza aj zápis ľudovej divadelnej hry *Наука родоу хриѡанѡ, Наука ѡ взбреню пекла и въкресенію егѡ* (Náuka kresťanskému rodu o vzbure v pekle a o jeho vzkriesení).⁷ Vo viacerých rkp. zborníkoch (*Врачъ Домашный*, Rakošinský zborník) nájdeme cyrilikou zapísané folklórne hádanky, ľudové múdrosti a poverky.

Pre folklórne prostredie je prirodzené, že primárnym spôsobom uchovávaná a šírenia textu je ústna forma a s ňou spojená komunikatívnosť, variabilita a plasticosť slovesného materiálu v závislosti od aktuálnej interpretačnej situácie, etnickej a konfesionalnej príslušnosti či jazykových a intelektuálnych dispozícií interpreta (nositeľa) ale aj adresáta textu. Ústne šírený folklórny text reálne vzniká vždy v momente interpretácie, v rovnakej podobe sa už neuchová ani v pamäti svojho interpreta ani v pamätiach svojich recipientov. V momente každej novej interpretácie vzniká na základe konštantných žánrovo-tematických schém nový

⁷ Žeňuch, Peter: Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku, MBSLS IV., c. d., s. 436-437.

folklórny text so svojou variabilitou a flexibilitou, čo umožňuje, ale zároveň aj limituje jeho udržiavanie ústnej tradície a fungovanie jej poetických schém.

Podobný proces pozorujeme aj pri vzniku a šírení cyrilských rukopisných kníh. Na margo vzniku a následnej genézy skúmaných cyrilských písomností treba povedať, že zvyčajne ide o odpisy zo starších cyrilských predlôh, existujú však aj viaceré doložené preklady textov z iných jazykov.⁸ Mnohé zo skúmaných cyrilských textov vznikali aj ako kompiláty z viacerých zdrojov. Pri odpisovaní z iných zapísaných cyrilských predlôh, či pri prekladaní textu z iného jazyka nesmieme zabudnúť ani na tú skutočnosť, že pisár či prekladateľ mohol vstupovať do tohto procesu nielen ako pasívny – reproduktívny prvok, lež ako aktívny produktívny tvorca. Mnohé cyrilské zápisy neliturgického charakteru písomne fixujú aj ústne šírené prerozprávania životov svätých, prípadne reprodukcie sujetov z biblickej alebo apokryfickej tradície či zápisy vlastných alebo všeobecne rozšírených poznatkov a skúseností z každodenného života, ktoré zapisovateľ mohol aktualizovať a prispôsobovať potrebám i jazykového prostredia, v ktorom žil.

V rukopisnom zborníku duchovných piesní – v spevníku Mitra Dočínca sa na fol. 01v – 04v nachádza záznam ľudovej rozprávky a dvoch apokryfických rozprávání. Spevník Mitra Dočínca získal ukrajinský bádateľ Volodymyr Hnaťuk v roku 1896 v Marmarošskej stolici v dedine Kušnica od miestneho kantora a učiteľa počas putovania po tzv. Uhorskej Rusi.⁹ Dnes sa rukopis spevníka nachádza v rukopisnom oddelení v Národnej knižnici im. Stefanyka vo Lvove, ktorej V. Hnaťuk venoval aj viacero rukopisných pamiatok. Opis spevníka Mitra Dočínca publikoval Ivan Franko v roku 1900,¹⁰ lež o zápise rozprávky sa tam nezmieňuje. Zbierka piesní je napísaná viacerými rukopismi, zápis rozprávání sa tiež odlišuje od ostatnej časti zápisov piesní. Na základe rozličných rukopisov môžeme tvrdiť,

⁸ Ako príklad možno uviesť cyrilský rukopisný receptár – liečebník, ktorý vznikol ako preklad z maďarského jazyka, pričom autor M. Teodorovič do pôvodnej predlohy pri prekladaní vkladal aj svoje vlastné skúsenosti. Porovnaj Žeňuch, Peter – Žeňuchová, Katarína: Dva cyrilské liečiteľské rukopisy z Michaloviec: Врач Домашный z roku 1790. Помощник оу домовствѣ, газдуствѣ z roku 1791. In: Slavica Slovaca, 2014, roč. 49, č. 3, s. 3-148.

⁹ V. Hnaťuk zapisoval folklórny materiál v tých regiónoch Uhorska, kde žili príslušníci rusínskeho, resp. ukrajinského etnika, v snahe dokázať ruský pôvod nárečí na tomto území. Jeho zberateľský fond obsahuje legendy, novely, rozprávky, anekdoty, bájky a historické rozprávania z viacerých dedín východného Slovenska Zemplínskej, Užskej, Spišskej a Šarišskej stolice (Ubl'a, Zboj, Čertižne, Svidník, Kružľov, Maľcov, Šambron, Sulín, Veľký Lipník, Kremná, Litmanová, Jarabina, Jakubany). V roku 1897 navštívil V. Hnaťuk enklávy v južnoslovenskej Báčke. Zápisy folklórneho materiálu z Kerestura a Kocury obsahujú množstvo piesní, rozprávok, legiend, historických rozprávání, anekdot a tiež opis svadobného obradu. Folklórne záznamy uverejnil v šesťzväzkovom diele Etnografické materiály z Uhorskoj Rusi. (Гнатюк, Володимир: Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Етнографічний збірник Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, Том 3, 1897, 236 s.; Том 4, 1898, 254 s.; Том 9, 1900, 284 s.; Том 25, 1909, 248 s.; Том 29, 1910, 318 s.; Том 30, 1911, 355 s.

¹⁰ Франко, Иван: Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв. Львовь: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1900, s. Карпато-руське письменство XVII-XVIII вв. s. 61-64.

že každý rukopis patrí inému zapisovateľovi. Zápisy rozprávání sú zaznamenané najmladším rukopisom v spevníku – v tzv. kurzívnej graždanke a možno ho datovať na koniec 19. storočia.

Sujetu rozprávania nebudeme venovať pozornosť, ale Jiří Polívka v Súpise slovenských rozprávok dokumentuje 4 príklady v slovenskom rozprávačskom repertoári zapísané v 19. storočí a tematicky ho zaraďuje medzi novely a poviedky z obecného života – rozprávky o zlých ženách, reč zvierat.¹¹ Sujet poukazuje na negatívne vlastnosti žien, ako je zvedavosť a jej dôsledky, a tak ho predurčuje k tomu, že rozprávanie mohlo byť využívané ako exemplum pri kázni. Naš predpoklad o potenciálnom využití rozprávky v cirkevnej sfére vysvetľuje aj výskyt zápisu ľudovej rozprávky medzi textami duchovných piesní.

Podľa niektorých jazykových znakov v texte ľudovej rozprávky, ktoré podrobne analyzoval Peter Žeňuch, ide o rusínske nárečie stojace medzi berežsko-marmarošským prostredím s lexikálnymi prevzatiami zo susedných jazykov maďarizmy, polonizmy.¹² Pre nás je však podstatné, že ide o čisto folklórny text zapísaný cyrilikou v ľudovom jazyku – v príslušnom miestnom nárečí.

Z okruhu zápisov biblických udalostí tzv. biblickej prózy uvidíme podobný príklad z Nižnorybnického spevníka¹³ z roku 1817, kde sú zapísané mimoliturgické piesne a na fol. 67v – 73r¹⁴ sa nachádza i cyrilský text **СЛОВО ѿ Тобіа́шѣ, ГЛАВА А-ВА**. Ide o voľné prerozprávanie starozákonného príbehu o Tobiášovi z Knihy Tobiáš. O jazyku tejto pamiatky možno povedať, že ide o cyrilikou zapísaný text miestnym východoslovenského dialektom užsko-sotáckeho nárečového typu.

Početné zápisy tzv. biblickej prózy sa nachádzajú aj v dvoch litmanovských rukopisoch, ktoré vznikli pravdepodobne na Spiši v dedine Litmanová¹⁵ začiatkom 18. storočia. Rukopisná pamiatka pozostáva z dvoch rukopisných zbierok – litmanovský rukopis Štefana Hlinku A a litmanovský rukopis Štefana Hlinku B. V súčasnosti sú obidva rukopisy uložené v Oddelení rukopisných fondov a textológie Ústavu literatúry T. G. Ševčenka Ukrajinskej národnej akadémie vied v Kyjeve vo fonde I. Franka.¹⁶ Rukopis pod názvom „litmanovský rukopis Štefana Hlinku“ uviedol do vedeckého života Ivan Franko práve na základe skutočnosti, že rukopis našiel v dedine Litmanová na Spiši. Zápis na marginálii rukopisu A (fol. 95 r, 95v,

¹¹ Polívka, Jiří: Súpis slovenských rozprávok. 4. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1930, s. 276-278.

¹² Bližšie o jazyku rozprávania pozri: Žeňuch, Peter: Zápis ľudovej rozprávky v spevníku Mitra Dočínca. In: Slavica slovac, 2004, roč. 39, č. 2, s. 157-158.

¹³ Opis Nižnorybnického spevníka spolu s jazykovou charakteristikou pozri v práci P. Žeňucha Nižnorybnický spevník z roku 1817 – znovuobjavený rukopis. In: Slavica Slovaca, 2012, roč. 47, č. 2, 118-144.

¹⁴ Nižná Rybnica – obec na východnom Slovensku, okres Sobrance.

¹⁵ Litmanová – východoslovenská dedina v okrese Stará Ľubovňa.

¹⁶ Sign. 4718

96 r)¹⁷ opakovane prezrádza, že v roku 1846 patrilo obyvateľovi Litmanovej Štefanovi Hlinkovi. Až do času, keď ho dostal do ruky Ivan Franko, obidva rukopisy vlastnila rodina Štefana Hlinku. Základné paleografické údaje o rukopise a súpis obsiahnutých textov v obidvoch litmanovských rukopisoch publikoval Ivan Franko v roku 1900 vo svojej práci Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв.¹⁸

O jazyku rukopisu I. Franko hovorí, že niektoré texty sú zapísané „cerkovnoju movoju“, teda liturgickým jazykom – rozumej jazyk byzantsko-slovanskej cirkvi – cirkevnú slovančinu. O jazyku väčšiny textov tvrdí, že sú napísané „народною мовою с невеличкими слідами диялэқты.“¹⁹ Ivan Franko teda za „narodnu movu“ pokladá ukrajinčinu a za dialekt miestne rusínske nárečie, ktoré používalo obyvateľstvo vo sfére každodennej komunikácie. Archívny opis pamiatky pochádzajúci z 10. januára 1950 hovorí o jazyku so znakmi lemkovského dialektu.

Litmanovský rukopis Štefana Hlinku B – podobne ako rukopis A je rukopis datovaný na začiatok 18. storočia a je písaný jedným rukopisom – okrúhlym poluustavom, ktorý sa približuje už ku kurzívnemu písmu. Rukopis nie je dobre zachovaný, je v porovnaní s litmanovským rukopisom A v horšom stave – rohy jednotlivých fólií sú poškodené, poobdierané, poobhárané. Chýbajú v ňom strany a niektoré časti pamiatky sú povyrezávané. Jednotlivé listy sú opravované, popreliapané nepriehľadnou páskou, čo značne sťažuje čitateľnosť pamiatky. Rukopis obsahuje takisto aj starú pôvodnú pagináciu arabskými číslicami, ale nie je dobre zachovaná a čitateľná. Celý rukopis v súčasnom stave obsahuje 36 listov. O jazyku Ivan Franko tvrdí, že ide o „narodnu movu.“²⁰

Cyrilikou je zapísaný aj Keresturský zborník legiend z roku 1893, ktorý z jazykového hľadiska jednoznačne patrí k pamiatkam, ktoré sú zapísané cyrilikou v čistom východoslovenskom zemplínskom nárečí. Pochádza z prostredia dolnozemskej gréckokatolíkov a jeho autorom je Ján Moskaľ z Kocury.²¹ Tento rukopisný zborník legiend spolu s rukopisnými spevníkmi XVIII. a XIX. storočia (Šarišský spevník, Michalovský spevník, spevníky Jána Juhaseviča a iné) sú zapísané v šarišskom alebo v zemplínskom nárečí východoslovenských grécko-

¹⁷ Opis rukopisu pozri v našej práci Žeňuchová, Katarína: Biblická próza v cyrilských rukopisných zborníkoch a ich vzťah ku kánonickým textom (na príklade litmanovských rukopisov). In: Marinčák, Šimon – Žeňuch, Peter (eds.): *Orientalia et occidentalia*. Vol. 20. Medzikultúrne vzťahy východnej cirkvi s latinskou v Uhorsku do konca 18. storočia. Monotematický súbor štúdií. Košice – Bratislava: Centrum spirituality Východ-Západ Michala Laeka v Košiciach, vedeckovýskumné pracovisko Teologickej fakulta Trnavskej univerzity; Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2017, s. 105-122.

¹⁸ Франко, Иван: Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв., c. d., s. 61-64.

¹⁹ Франко, Иван: Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв., c. d., s. 61.

²⁰ Франко, Иван: Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв., c. d., s. 65.

²¹ Rukopisná pamiatka sa našla na fare v Djurdjove počas terénneho výskumu v roku 2007. Digitálna kópia sa nachádza v databáze cyrilských textov v Slavistickom ústave Jána Stanislava SAV v Bratislave.

katolíkov, čo dokazuje, že cyrilská rukopisná tradícia je súčasťou slovenského kultúrneho kontextu.

Ako príklad zo žánrového okruhu liečiteľských príručiek uvedieme dve cyrilské rukopisné pamiatky, ktoré dokladujú aj prekladovú genézu cyrilských písomností z inojazyčných predlôh.²² Ide o cyrilikou zapísaný súbor receptov a návodov, ako liečiť ľudské choroby i neduhy, ktoré postihujú zvieratá a statok na gazdovstve. Autorom je gréckokatolícky kňaz – Mikuláš Teodorovič, ktorý pôsobil v Michalovciach na východnom Slovensku.

Prvá cyrilská rukopisná kniha *Врачъ домашный* (*Domáci lekár*) je datovaná do roku 1790, ide o preklad z nateraz bližšie neurčenej maďarskej predlohy, o čom na viacerých miestach sám hovorí: „...сію книжицѣ, хотѣи времѣ тѣтѣла, реестра и ѡстатныхъ паперій до рѣкъ доставше, изъ оуѣгорскогѡ ѣзыка на нашъ рѣскій преведѡ ейже тѣтѣла надахъ **ВРАЧЪ ДОМАШНЫЙ**...“ Rukopis obsahuje 269 receptov na prípravu liečivých prostriedkov a opisov rozličných postupov pri liečení ľudských chorôb. Druhý rukopis pod názvom *Помощникъ оу домѡвствѣ, газдѡвствѣ и междѡ людьми* (*Pomocník v domácnosti, pri gazdovaní a medzi ľuďmi*) vznikol podľa údajov na titulnom liste v roku 1791. Na rozdiel od prvej časti Teodorovičovým pôvodným dielom, o čom napokon i sám píše v záverečnej časti druhého rukopisu: *Повыше всѣхъ ѡ мене собраиныхъ, зложенныхъ, и ѡписанныхъ, ко продолженію живота члѣвагѡ, и скотскогѡ здравіа надлежащихъ средствій, тото любімый читателѡ добрѣ оуважай, и знай: же ѣкъ каждаи ричи свой часъ прійде, и южъ хотѣи противъ волѣ, достігне; Нѣтъ той на свѣтѣ кертї; Авы можъ ѡ смерти сперти.* Zámerom autora bolo vytvoriť pragmatickú príručku v zrozumiteľnom jazyku v dvoch častiach, ktorá vďaka jednoduchým návodom na liečenie ľudských chorôb i chorôb domácich zvierat a dobytká chorôb bude užitočnou pomôckou pre každú domácnosť.

Mikuláš Teodorovič upozorňuje tiež na nedostatok príručiek liečiteľského charakteru v jazyku, ktorému by rozumeli práve jednoduchí ľudia, ktorých viedol ako duchovný v cirkvi byzantsko-slovanského obradu v Michalovciach: „Трета причина моеи працы, же оу нашѡ рѡскійскѡ ѣзыкѣ, ѣкъ немногѡ дрѣкарнѣ; такъ немногѡ книгѣ, церковны и правїяны вынїмаючї маеме, а тымѣ еще меньше до врачевства надлежащихъ.“

Za texty receptára zaradil M. Teodorovič osobitnú časť pod názvom *Простацкїи вопросы, и ѡвѣты* (*Ludové otázky a odpovede*), kde uvádza 121 hádaniek z ľudového prostredia. Z hľadiska žánrovej charakteristiky ide o osobitný typ hádaniek, ktoré sú kompozične utvorené z dvoch častí: Prvú časť hádanky tvorí priama otázka a druhá časť je krátkou (zvyčajne jednoslovnou) ostrovtipnou odpoveďou

²² Rukopis na vydanie pripravili Peter Žeňuch a Katarína Žeňuchová: Dva cyrilské liečiteľské rukopisy z Michaloviec: *Врачъ Домашный* z roku 1790. *Помощникъ оу домѡвствѣ, газдѡвствѣ* z roku 1791. In: *Slavica Slovaca*, 2014, roč. 49, č. 3, s. 3-148.

na zadanú otázku. Uvedený typ hádaniek je archaickejšia staršia podoba klasickej alegorickej hádanky, ktorá opisuje skutočnosť pomocou inotajov a opisov – obidva typy tvoria samostatný folklórny žáner. V súvislosti s Teodorovičovou zbierkou hádaniek *Простацкїѣ вопросы, ѣ ѡвѣты* a jej miesta v dejinách zbierania a zapisovania tohto folklórneho žánru treba uviesť veľmi dôležitú skutočnosť: Prvé publikované zápisy hádaniek zo slovenského prostredia uverejnil Čeněk Zíbrt v časopise *Český lid* v roku 1899 pod názvom *Slovenské hádanky*. Čeněk Zíbrt publikoval dve rukopisné zbierky slovenských hádaniek: rukopisnú zbierku anonymného autora z 2. polovice 17. storočia a rukopisnú zbierku *Slovenské hádanky* z roku 1720. Teodorovičove zápisy obsahujú hádanky, ktoré do ľudových vrstiev prenikali aj z umelej literatúry, zo spoločného európskeho literárneho dedičstva, z latinských, staronemeckých i staročeských (napr. Klaretova zbierka hádaniek v latinčine *Enigmaticus*, r. 1360)²³ zbierok. Popri nich v zbierke nájdeme aj hádanky, ktorá sa formovala pod vplyvom kresťanskej tradície. Tvoria ich najmä o otázky z Biblie, niektoré z nich sú ozajstnou skúškou dôvtipu, iné sú zas žartovné a inklinujú k anekdotickým žánrom.

Podobne ako prvý Teodorovičov rukopis aj druhý rukopis je opatrený registrom utriedeným podľa sledu cyrilickej abecedy. Za registrom sa v rukopise ešte nachádzajú aj neskoršie zápisy s ďalšími receptami v cyrilike i v latinke v zemplínskom nárečí i v maďarčine, ktoré pravdepodobne postupne vpisovali vlastníci manuskriptu. Nachádza sa tu aj niekoľko zápisov ľudových piesní v cyrilike i v latinke. Gréckokatolícky kňaz Anton Habina, jeden z vlastníkov rukopisu, na voľných listoch na konci rukopisu uviedol matričné záznamy zomrelých vo farnosti Pichne v rokoch 1852 – 1853 v latinskom jazyku.

Ak sledujeme nami vybrané rukopisné súbory liečiteľských návodov, na margo ich jazyka musíme zdôrazniť, že sám autor rukopisov sa o jazyku zmieňuje na viacerých miestach a označuje ho ako *ruskij* (рускїѣ) alebo *rosijskij* (росїѣскїѣ). V predhovore k prvému rukopisu z roku 1790 – *ВРАЧЪ ДОМАШНЫЙ* o jazyku hovorí na dvoch miestach: ...из оуѣторскогѡ ѣзыка на нашъ рускїѣ преведѡ ейже тїтѣглѣ надахъ *ВРАЧЪ ДОМАШНЫЙ*...; „Трета причїна моеї працы, же оуѣ нашѡ росїѣскѡ ѣзыкѡ, ѣакъ немногѡ дръкарнѣ; такъ немногѡ кнїгъ, церковны ѣ правїлны вынїмаючї маеме, а тымъ еше менше до врачевства належацихъ: ѣ понеже нѣмцѣ нѣмецкїѣмї, французы французскїѣмї литерамї, ѣ кнїшкамї которѣ множество есть, себѣ помогаютъ: прѡто нашегѡ народа радї, сїѡ кнїзїца потребна. Стѣла, албо теченїѡ ѣзыка писменнагѡ штѡса дотыче; есть ѣснѣѣ, руснѣѣ, ѣ ѡбщїѣ, да бы чтѣщагѡ кождѣѣ не оуѣмѣстнѣѣ слышачи выразѣмѣтї мѣгъ кремъ вывающогѡ оуѣ кнїгахъ высокѣмѣ (sic!). Aj v predhovore k druhému rukopisu – *Помощникъ оуѣ домашствѣѣ, газдѣствѣѣ* – takisto označuje jazyk svojho diela ako

²³ Preklad do češtiny Bartoloměj z Chlumce řečený Klaret: Hádankář. Z lat. originálu přeložila Dana Svobodová. In: Spunar, Pavel (ed.): Smích a pláč středověku. Praha: 1987, s. 183-199.

guský: авысь врача домашнегѡ мною ѿ ѡ҃гарскогѡ ꙗзыка на рускїи преведеѡгѡ ѡ҃ твоємѡ домѡ малѡ. Hiador Stripský, ktorý pripravoval rukopis na vydanie,²⁴ pokladá jazyk rukopisov za čistý lemkovský dialekt: „Язык автора то ярко-лемковскїй діялектъ, якимъ в середнім бігу р. Ужанской, осередком околиці в Перечині, въ горахъ бережанской, унгарской, земплинской столицяхъ и до теперь говорятъ. Се была и наибольша пручина, што мы ей подаеме тут дословно-буквалчньо, до се найлѣпшимъ доказомъ смужить письменничой дѣяльности Угорских Русинов XVIII-го вѣка и ыараыомъ представляе намъ литратурну памятку на одномъ изъ подрѣчїй Угроских. [...] Пишучи чисто народнымъ духомъ и словоскладньею, Теодорович указуе намъ такой самый процесъ языкового житя, въ якомъ мы самы и до нынѣ живеме. Урожденый и выхованный меже чистыма Руснаками, володѣе народною бесѣдою дуже добрѣ; однако житъеві обставины заставляютъ его боротися съ словакизмами (акокольвекъ, барз, кады), церковшиною (голубома, собрахъ), съ мадяризмами (деревяный олай, беридну = vedd be!, игетборъ). Не дивнота, што будучи Мигальовскимъ попомъ помеже пословачеными Русинами привертае его петро разъ на молоко, разъ на млѣко, разъ (sic)солодкїй разъ(sic) и сладкїй итд.

Z uvedeného citátu vidno, že Teodorovičov „ruski jazyk“ Hiador Stripský charakterizuje ako lemkovský dialekt a paradoxne ho situuje do Zemplínskej, Užskej a Berežskej stolice, s čím dnes samozrejme nemožno súhlasiť. Práve v týchto oblastiach žijú veriaci byzantsko-slovanskej cirkvi, ktorí svoju identitu spájajú s príslušnosťou k obradu, ktorý využíva ako liturgický jazyk cirkevnú slovančinu, ale v domácom prostredí používajú ľudový jazyk – zemplínske, užské, resp. sotácke nárečie. Práve z ľudového jazyka sa do písanej podoby receptárov Mikuláša Teodoroviča dostalo množstvo slovakizmov, maďarizmov, na ktoré poukazuje aj Hiador Stripský pri výskume Teodorovičovho rukopisu z roku 1791.²⁵

Zaujímavou pamiatkou je Rakošínský zborník, nájdený v dedine Rakošino (ukr. Ракошино) – dedina neďaleko Mukačeva v zakarpatskej oblasti dnešnej Ukrajiny.²⁶ V roku 1930 ho našiel Julian Javorský, dnes je uložený v Oddelení ru-

²⁴ Bližšie o tom pozri v našej práci Žeňuchová, Katarína: Ľudová medicína medzi lekárskou vedou, náboženstvom a mágiou. Na príklade dvoch cyrilských rukopisných pamiatok z 18. storočia z Michaloviec. In: Žeňuch, Peter – Uzeňova, Elena – Žeňuchová, Katarína (Eds.): Jazyk a kultúra na Slovensku v slovanských a neslovanských súvislostiach. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV / Slovenský komitét slavistov / Zemplínske múzeum v Michalovciach – Institut slavianovedenija RAN – Kirilo-Metodievsckij naučen centăr BAN, 2013, s. 145-154.

²⁵ Žeňuchová, Katarína: Ľudová medicína medzi lekárskou vedou, náboženstvom a mágiou. Na príklade dvoch cyrilských rukopisných pamiatok z 18. storočia z Michaloviec, c. d., s. 152-153; Žeňuch, Peter: Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku, MBSLS IV., c. d., s. 449-450.

²⁶ Opis rukopisného zborníka pozri v práci Яворскїй, Юліанъ: Новыя рукописныя находки въ области старинной карпаторусской письменности XVI-XVIII вѣковъ, op. cit., s. 95-98; Vašica, Jozef: Z cirkevňeslovanských rukopisů Národní knihovny v Praze a Slovanské knihovny. Soupis

kopisov a starých tlačí v Slovanskej knižnici v Prahe. Tematicky je rukopis rôznorodý. Na prvých 20 stranách sa nachádza značne skrátaná forma Lucidária, ktorý je napísaný ľudovým jazykom s veľkým množstvom západoslovanských prvkov – slovakizmov a bohemizmov, na základe ktorých Julian Javorský pri opise rukopisného zborníka predpokladá priamu predlohu z českého prostredia.²⁷

Nachádza sa tu zaujímavý výklad snov svätého proroka Daniela, ktorý obsahuje 128 vysvetlení videní počas snov. Výklady sú abecedne usporiadané, na obrázku je výber niektorých z nich, kde si môžeme všimnúť aj niektoré zaujímavé jazykové javy – ide o miestny ľudový jazyk s mnohými prvkami západoslovanského nárečového prostredia. Podobne ako v Teodorovičovom liečebníku aj v tomto zborníku sa nachádza súbor hádaniek – otázky a odpovede.

Stručná jazyková charakteristika skúmaných textov ukazuje, že cirkevná slovančina ako jazyk posvätný liturgický je neoddeliteľnou súčasťou liturgických slávení a jej rozsah, uplatnenie a funkcia je presne určená. Aj výskum cyrilských písomných pamiatok neliturgického charakteru vo výkladoch k evanjeliovým perikopám a v ďalších apologetických, katechizmových a výkladových textov, ale aj textov výlučne folklórneho charakteru, nám umožňuje pochopiť vzťah medzi liturgickým a ľudovým jazykom. Niet pochybností o tom, že vo všetkých národných literatúrach popri tlačenej literatúre funguje aj rukopisná literatúra, ktorá vo vývine jazyka zohrávala špecifickú úlohu a plnila špecifické funkcie. Aj na pozadí písomností spätých s byzantsko-slovanským obradovým a konfesijným prostredím, ktoré sú zapísané cyrilikou, môžeme pozorovať proces kultivácie rukopisnej literatúry ale aj nárečových podôb miestnych jazykov, ktorými sa dorozumievali v bežnom komunikačnom styku veriaci byzantsko-slovanského obradu.

Súčasná lingvistická, najmä etnolingvistická výskumy majú antropocentrický charakter a sústreďujú sa na vzťah jazyka a duchovnej kultúry národa. Jazyk ako kultúrny fenomén a nástroj komunikácie sa uplatňuje v každom národnom kontexte v jednote s tradičnou duchovnou kultúrou (obyčaje, obrady, povery, slovesný folklór) i so všetkými objektmi a zložkami materiálnej kultúry, no rovnako i v súlade s religióznou a konfesijnou identitou národného spoločenstva. Je preto potrebné venovať pozornosť i vzťahu medzi liturgickým jazykom a religióznym či etnickým vedomím spoločenstva. Cirkevná slovančina ako jazyk viery a Cirkvi, ako liturgický jazyk kresťanov byzantsko-slovanského obradu na vý-

a popis, k vydání připravily Zoe Hauptová a Helena Rudlovčáková, medailon Josef Vašica (s. 5-6) napsala Z. Hauptová, ediční poznámku (s. 7-11) napsala a Soupis prací Profesora Vašici (s. 143-195) sestavila Františka Sokolová, Praha: Národní knihovna – Slovanská knihovna – Slovanský ústav, 1995, s. 52-54.

²⁷ Яворскій, Юліанъ: Новыя рукописныя находки въ области старинной карпаторусской письменности XVI-XVIII вѣковъ, *op. cit.*, s. 96; Žeňuch, Peter: Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии / Prameny k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku, MBSLS IV., c. d., s. 43, 451.

chodnom Slovensku, zaujíma v takto orientovanom výskume osobitné postavenie medzi jazykmi v slovenskom kultúrnom a religióznom kontexte. Z hľadiska funkcie je to jazyk určený výlučne na oblasť liturgických obradov, ale z hľadiska etnolingvistického výskumu, by bolo zaiste zaujímavé sledovať úlohu cirkevnej slovančiny a cirkevno-slavizmov v sledovaných cyrilských písomnostiach neliurgického charakteru. V rámci koexistencie týchto dvoch jazykových systémov – sakrálneho (cirkevnej slovančiny) a profánneho, svetského (miestneho ľudového jazyka) možno predpokladať celý rad kvalitatívnych zmien či už v lexikálnom systéme, pri formovaní konceptov ľudového jazyka, alebo pri vytváraní jazykového obrazu hodnôt a duchovných axiom.

Štúdia patrí k výsledkom riešenia projektu
Cyrilské písomníctvo na Slovensku do konca 18. storočia
APVV-14-0029 CyrSlav